

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), III/1 (2018), s. 15-28

OSMANLI-CEZAYİR TEVÂRİKLERİ MÜNASEBETLERİ: CÂNET NAHİYESİNDE EZGAR-TEVÂRİK KAZASININ KURULMASI MESELESİ*

Muhammed TANDOĞAN**

Özet

Cânet, Sahra ve Sudan transit ticaretinin vasıtalarından biri olup Büyük Sahra'da hâkim güç konumundaki Ezgar Tevârikleri'nin merkezi ve Çad Gölü havzası ticaret yolunun Osmanlı Devleti'nin kontrolü altında kalabilmesi için stratejik bir noktaydı. Dolayısıyla Osmanlı rical-i devleti, Trablusgarp hinterlandı sınırları içerisinde kalabilmesi için bu mıntıkaya hayati bir önem atfetmiştir. Nitekim vilâyet makamları, Fransız nüfuzunun bu topraklarda yayılmasını engellemek ve Sahra toplumları için hayati önemi haiz çöl ticaretinin güvenliğini sağlayabilmek için bir dizi tedbirler almıştır. Buna mukabil Fransızlar, Ezgar (Cezayir) Tevârikleri üzerinde sürekli surette hâkimiyet hakkı talep etseler de mahalli halkın da Osmanlı tâbiyeti noktasında ısrarlı taleplerinden de anlaşılacağı üzere Cânet nahiyesi, Ezgar-Tevârik namıyla Fizan Sancağı'na bağlı müstakil bir kazaya dönüştürülmüştür. Osmanlı idari taksimatındaki konumu sabit olduğu üzere Türk toprakları içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda ele alınan mesele, Büyük Sahradaki Türk-Fransız rekabetini gözler önüne sermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ezgar Tevârikleri, Cezayir, Trablusgarp Hinterlandı, Büyük Sahra, Fizan Sancağı, Cânet, Fransa.

* Bu çalışma 1-3 Aralık 2016 tarihlerinde Manisa'da düzenlenen "Uluslararası; Fethinin 500. Yılında Cezayir, Barbaros Hayrettin Paşa ve Osmanlı Denizciliği Sempozyumu"nda sunulan tebliğin gözden geçirilerek düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, Siyasi Tarih Ana-bilim Dalı, tandoganmuhammed@gmail.com

THE OTTOMAN-ALGERIAN TAWAREK RELATIONS: THE CASE OF THE ESTABLISHMENT OF THE EZGAR-TAWAREK DISTRICT

Abstract

Canet was one of the means of transit trade in the Sahara and Sudan and was a strategic point for the center of the Azgar Tawarek (Tuareg) which the dominant power in the Great Sahara, and the Lake Chad basin which was under the control of the Ottoman Empire. Therefore, the Ottoman Empire attributed great importance to this area in order to stay with in the borders of the Trablusgarp hinterland. As a matter of fact, the provincial authorities have taken a number of measures to minimize the spread of French influence on these lands and to ensure the safety of vital desert trade for Sahara societies. Although the fact that the French demand is to maintain a permanent dominance over the Azgar (Algerian) Tawarek where the local people were transformed into a detached district connected to Fizan Sanjak by the name of Canet, It is located within the Turkish territory as its position in the Ottoman administrative division was fixed. The issue addressed in this context is of great importance for the protection of the Turkish-French competition in the Great Sahara.

Keywords: The Ottoman Empire, the Azgar Tawarek (Tuareg), Alger, the Trablusgarp hinterland, the Great Sahara, Fizan Sanjak, Canet, France.

Giriş

Osmanlı padişahlarını tüm Müslümanların halifesi olarak kabul eden en sadık topluluklar arasında yerini alan Afrika'nın asil göçerleri Tevârikler ve bu kabilelerin yaşadığı bölgelerin Afrika siyasi tarihi içindeki konumu büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı tarihinin önemli bir bölümünü teşkil eden Afrika kabileleri ve periferiye etkilerinin, doğru bir bakış açısıyla yeniden analiz ve sentez odaklı bir okumaya tâbi tutulması büyük önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle tarih sahnesinde kilit bir rol üstlenen Tevâriklerin kuzey kolu ana hatlarıyla ele alınacak ve 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali sonrasında kıta coğrafyasında kademeli olarak hayata geçirilen işgal politikaları karşısında Osmanlı Devleti'ne tâbiyetini arz eden Ezgar Tevârikleri'ne karşı Bâbîâlî'nin izlediği siyaset detaylı bir sûrette değerlendirilecektir.

Yaklaşık üç yüz küsur yıl Büyük Sahra ve Bilâdüssûdan¹ diye isimlendirilen geniş coğrafi bölgedeki yerel halkla münasebetler, İstanbul ile ya doğrudan ya da Trablusgarp Eyaleti üzerinden dolaylı olarak elçi teâtisi ve karşılıklı hediyeleşme suretiyle devam etti. Osmanlı Devleti, bu süreçte sömürgeci devletlerin aksine Trablusgarp hinterlandında istimâlet politikası² izledi. Garp Ocakları olarak bilinen Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletleri ile bölgede varlık gösteren yerel sultanlıklar arasında yüzyıllardır var olan ticaret ve hac kervan yollarının güvenliği meselesiye ikili ilişkilerin canlılığını korumasına büyük katkı sağladı.³

Büyük Sahra'nın zor yaşam koşulları altında hayatlarını sürdüren Kuzey Tevâriklerinin bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmaları, Fransızların Tevârik topraklarını işgale niyetlenmeleri sonrası sürece denk gelmektedir. Bu yönüyle asırlardır süregelen yerel sultanlıkların, kendi topraklarının muhafazası için Büyük Sahra'nın giriş kapısı mesabesindeki Trablusgarp'ın Fizan Sancağı'na bağlanmaları süreci tarihin önemli dönemeçlerinden biridir. Hiç şüphesiz merkezi Murzuk olan Fizan, diğer sancaklara nazaran stratejik konumu yanında toprak bakımından da geniş olduğu gibi Merkezî Afrika'ya en yakın Osmanlı sancağıydı.⁴ Sahra Çölü'nün güneyinde kalan bölgelere en kestirme yol buradan geçmesi sebebiyle Fizan ve mülhakâtı, Büyük Sahra'nın siyasi, iktisadi, ictimâî ve fikri tarihinde önemli bir konuma sahipti.⁵

¹ Günümüzde Batı ve Orta Afrika topraklarında yer alan Çad, Nijer, Nijerya, Mali, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Senegal, Gana ve Gine ülkelerini içine alan geniş bölgenin adıdır. Bilâdüssûdan, tarihte stratejik önemi haiz bir bölgedir. Günümüzde başkenti Hartum olan Sudan Cumhuriyeti, sömürge döneminde İngiliz Sudan'ı olarak bilinirken; Batı ve Merkezî Afrika topraklarını içine alan bu bölge Fransız Sudan'ı olarak isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bruce S. Hall, *A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960*, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011, s. 27-28.

² İstimâlet, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı meylettirici ve uzlaştırıcı 'fetih siyaseti' için kullanılan bir terim olup idare ve nüfuzu altına alınan bölgelerin halklarına karşı yapıcı davranma, onları himaye altına alma (hâmi-mahmî ilişkisi), hâricten düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama ve vergi hususunda makul seviyede kolaylık göstermeyi amaçlamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Tandoğan, "Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayraran Toplum Tevârikler ve Stratejik Konumları", *Basılmamış Doktora Tezi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 124, dipnot: 2

³ Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yi Kebiri'nde Seyahat*, Âlem Matbaası, İstanbul 1314, s. 79.

⁴ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1969, S. 23, s. 116-117.

⁵ Mustafa Hoca, *Târîhu Fizân*, tk. Hubeyb Vidâa el-Hısnâvî, el-Cemâhîriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Libîyyetü'l-Şa'biyyetü'l-İştirâkiyye, Trablus 1979, s. 15.

Büyük Sahra'nın Peçelileri: Kuzey Tevârikleri ve Ezgarların Konumu

Kuzey Tevârikleri, geleneksel göçer kabileler arasında yer alan Haggarların anavatanı olarak kabul gören Sahra'nın güneyindeki dağlık bölgelerde ve Cezayir'in Tassili kesiminde yaşayan Ezgarlarla birlikte Taytokları ve bunların alt kollarını kapsamaktadır. Nijer'deki Ayır⁶ bölgesinde ve Malî'deki Adrar İfoğas olarak bilinen bölgelerde ise Güney Tevârikleri yaşamaktadır. Bu konfederatif yapı içerisinde öne çıkan en önemli Tevârik kabileleri, kuzeyde Ezgarlar, Haggarlar ve Taytoklar; güneyde ise Kel Ayir, Kel Adrar, İvilimmeden, Kel Essyde ve Kel Geresler idi.⁷ Bu 'peçeli' yani 'mülessimûn/ehl-i lisâm' kabilelerin vatanları, Trablus'un güneyindeki Gadamis'ten Atlas Okyanusu'na, kuzeyden Senegal Nehri'ne;⁸ buradan da Nijer'i de aşarak Büyük Sahra'nın orta bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı.

Ezgar, Haggar, Taytok ve kısa bir dönem tarih sahnesinde kalsalar da İmoşâğ Tevârikleri esasında Gadamis, Murzuk ve Gat yoluyla güneyde Agades, Çad ve Tinbüktü'ye kadar bu güzergâhı kullanırlardı.⁹ Bu yüzden Fizan'ın sancak idaresi altında teşekkül ettirilmesi, ticari kaygılardan ziyade Büyük Sahra ve Bilâdüssûdan'daki Müslümanların himaye edilmeleri açısından gerekliydi. Bu kabilelerin yaşadıkları bölge Tunus ve Cezayir sınırına on günlük mesafede olup, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar herhangi bir Avrupalı devletle doğrudan hiçbir temasları olmamıştı.¹⁰ Buna mukabil Fizan Sancağı'nın merkez livası olan Murzuk, bölge ticaretinin önemli merkezlerinden Gat kasabası ve Cebel-i Garbî Sancağı'na bağlı Gadamis¹¹ kazasındaki ticaret erbabının bunlarla yaptıkları her türlü ticari muameleyi üç-üç buçuk asır kadar geriye götürmek mümkündü.¹² Zira İspanyolların Kuzey Afrika'daki birçok şehri ele geçirmesi üzerine, Kuzey Afrika'daki mevcut düzen bozulduğunda yerel halkın kendi isteğiyle hâmi-mahmî münasebetleri bağlamında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştı. Böylece Osmanlı Devleti, batısında Sadîler Devleti, güneyinde Kânim-Bornu ve Songay sultanlıklarıyla sınır komşusu oldu. Sudan ve Büyük Sahra transit ticaret güzergâhlarında seyreden kervanlar, bilhassa hem dinlenme yeri hem de önemli bir ticaret merkezi konumundaki Gat kazası başta olmak üzere civar köylere uğramak ve konaklamak zorundaydı. Osmanlı idaresindeki bu kaza, belli bir emniyet ve güven ortamına kavuştuğu için sömürgeciliğin kıtayı çepçevre kuşattığı dönemde adeta Afrika'nın çöldeki Marsilyası, yani tüm Sahra-Sahil toplumlarının önemli ticari mallarının alış-verişi için en uğrak yerleşim merkezlerinden biri oldu.¹³

⁶ G. Yver - R. Capot-Rey, "Ayir", *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 307.

⁷ Edmond Bernus, "Montagnes touarègues: Entre Maghreb et Soudan: le 'fuseau touareg'", *Montagnes du Sahara: revue de géographie alpine*, nu. 1, 1991, s. 118; Jeremy Keenan, "Ethnicity, regionalism and political stability in Algeria's Grand Sud", *The Journal of North African Studies (JNAS)*, C. 8, S. 3-4, 2003, s. 68.

⁸ Anonim, *el-Hulelü'l-Mevsiyye fî Ahbâri'l-Merrâkuşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zemâme, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dârülbeydâ 1979, s. 17.

⁹ Lieutenant Paulhiac, *Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg*, Librairie Plon, Paris 1905, s. 59-60.

¹⁰ James Willard, *es-Sahraü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Fercâni, Trablusgarp t.y., s. 93, 164.

¹¹ Vaha şehri Gadamis'in Osmanlı hâkimiyetine girişi ve Avrupalıların kıtaya gelişi sonrasında yaşanan kolonizasyon süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Nora Lafi, "Ghadames Cite-Oasis Entre Empire Ottoman et Colonisation", *La Libia tra Mediterraneo e mondo Islamico*, yay. haz. Ederico Cresti, Giuffrè Editore, Milano 2006, s. 55-69.

¹² BOA, Y.MTV, 295/46, 12/M/1312 (25 Şubat 1907).

¹³ BOA, İ.DH, nu. 50613, 13/C/1293 (6 Temmuz 1876); Abdülkadir Câmi Bey, *Trablusgarb'dan Sahrâ-yı Kebire Doğru*, Nişan Babikyan Matbaası, Dersââdet 1326, s. 163.

Kuzey Tevâriklerinden Ezgar ve Haggar Tevârikleri'nin anavatanı, Ahaggar dağları ile Tassili platosu ve sıradağlarının çevrelediği bölgeydi. Eski zamanlardan beri bu bölgede yaşayan toplumlar, Avrupalı seyyahların anlatılarında da görüldüğü üzere Büyük Sahra'nın "sa-vaş lordları" veya "feodal çöl lordları" idi. Ezgarlar, Fizan Sancağı'nın batı kısmında yer alan Temassinin, Tarat, Feyût, el-Bereket ve Cânet gibi köylerde; Ga'ta ikamet etmekte olan yerel sultanın kontrolü altında yaşamaktaydılar. Günümüzde Cezayir'in Tamanrasset civarında yaşayan Haggar Tevârikleri ise zaruri ihtiyaç ve diğer gereksinimlerini Ayn Salah (Salih) ve Tidikelt'ten sağlamakta ve genelde Fas sultanının güdümünde hareket etmekte birlikte Tuât, Zinder, Agades ve Tinbüktü taraflarına ticaret kabileleri yollamaktaydılar.¹⁴

Bu bağlamda Ezgarlar, Gadamis'in güneyi, Gat ve Murzuk ile Tassili bölgesini kontrolleri altında tutmakta; Haggarlar ise Tidikelt'e kadar uzanan muntıkada etkindiler. Bilhassa Gat-Ayn Salah yolunu kontrolleri altında tutan Haggarlar, bu sayede Fas üzerinden Batı Sahra transit ticaret trafiğine hükmetmekteydiler. Sudan'a doğru kuzey-güney istikametinde yola çıkan kervanlar, Mağrib, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp ticaretini doğrudan etkilediği için Tuât vahaları ile Ayn Salah bölgesi büyük önem arz etmekteydi.¹⁵ İşte bu belirleyici durum, sömürge öncesi dönemde Tevâriklerin iki ana kol halinde değerlendirilmelerine neden oluyordu: Kuzey Tevârikleri¹⁶ ve Sudan Tevârikleri.¹⁷ Fransa başta olmak üzere sömürgeci devletlerin bölgeye gelmesiyle birlikte bu iki ana grupta kendi aralarında parçalandı. Bilhassa Fransız işgali sonrası hem Kuzey Tevârikleri (Sahra Tevârikleri: Ezgarlar, Haggarlar¹⁸ ve Taytoklar) hem de Sudan Tevârikleri de dediğimiz güneyde yaşayan Nijer ve Mali Tevârikleri kendi içerisinde farklı kabilelere ayrıldılar.¹⁹

¹⁴ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *Trablusgarb*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330, s. 174; Sami Çölgeçen, *Sahra-yı Kebir'i Nasıl Geçtim?*, Yay. haz. Ömer Hakan Özalp, Ark Kitapları: 72, Özgü Yayınları, İstanbul 2013, s. 50-51; Souleymane Diallo, "Pastoral Nomadic Tuareg in Transition: the Case of Igorareine Tuareg in Echagh, Northern Mali", *Thesis of Master of Philosophy in Visual Culture Studies*, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø, Norway 2008, s. 43; Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevârik Münasbetleri", *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 265; Jacques Hureiki, *Essai sur les origines des Touaregs*, Éditions Karthala, Paris 2003, s. 16.

¹⁵ Jean Pommerol, *Among the Women of The Sahara*, çev. N. D'Anvers, Hurst and Blackett, London 1900, s. 254-258.

¹⁶ Kuzey Tevârikleri, en asil soylu kabileleri içerisinde barındırmaktaydı ve "İmenân (Emnen)" ailesine mensup en büyük kabile reisine amenokal ya da sultan diye hitap ederlerdi. Bunlar en nüfuzlu aile olmakla birlikte, Tevârikler arasında Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerine inanıldığı için büyük itibar sahibiydiler. Henri Duveyrier, *Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord*, Challamel Ainé, Paris 1864, s. 319.

¹⁷ Henri Lhote, *Les Touareg du Hoggar*, Payot, Paris 1955, s. 11.

¹⁸ Haggar Tevâriklerinin egemenlikleri ve siyasi süreçleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Marceau Gast, "The History of Sovereignty Among the Kel Ahaggar", *The Nomadic Alternative*, ed. Wolfgang Weissleder, Mouton Publishers, Cambridge 1978, s. 201-214; C. H. Pellat, "Ahaggar", *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 254-255.

¹⁹ Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, *Afrikâ-yi Osmani'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fizanâ Dair Malumat*, İÜTY: 5002, İstanbul 1301, s. 33; Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *a.g.e.*, s. 171; Lhote, *Les Touareg du Hoggar*, s. 12.

Trablusgarp Hinterlandında Stratejik Bir Nokta: Câneî Nahiyesi

Câneî nahiyesi ve bünyesinde barındırdığı beş köyde yer alan ekili-dikili arazilerden müteşkil²⁰ Admar Ovası, bölgenin can damarlarından birini teşkil etmekteydi. Bunun yanında Sahra transit ticareti için kuzey-güney istikametinde gidip-gelen kervanlara dinlenme istasyonu görevi görmekteydi. Bir yerleşim yeri olmasından ziyade otlak ve meraları da boldu ve yerel idaresini Tevâriklerin asilzâdelerinden Emnen (İmenân²¹) kabilesi kontrolü altında tutuyordu. Bilhassa Gat ile Ayir arasındaki kuzey yolunu seyreden kervanların su yokluğu çekmeleri, batı istikametinde ilerleyerek Câneî'e uğramayı zorunlu kıldığından tüccarın gözünde burası, kıymeti haiz bir konuma yükselmekteydi. Dolayısıyla Fransızlar, Gat'ı hükümsüz kılabilmek için sulak, bol hurma ağaçları ve bahçeleri bulunan bereketli Câneî'i işgal ederek güneye doğru ilerlemeyi ve ardından Gadamis ve Gat'ı almayı planlıyordu.²² Bu iki aşamalı plan sayesinde Fransa, Tunus'un Gabes Limanı'na ulaşacak ve Sudan'a yapılan Trablusgarp merkezli bu ticareti yok edebilecekti. Bu bölge, Çad Gölü havzası ticaret yolunu Fransız topraklarına kaydırabilecek stratejik bir nokta olduğundan vilâyetin iktisadi hayatı bu hamleyle mahvolacak ve bu havzanın ticareti yeni çizilen Çad-Bilma-Cado-Câneî-Temassinin hattıyla Fransız topraklarına çevrilecekti. Bunun sonucu olarak da eski güzergâh adeta "suyu sıkılmış kuru bir limon"a dönüşecekti.²³ Dolayısıyla Fransızların bu işgal planları, hem kuzey hem de güneydeki Tevârikler için hayati bir tehlike oluşturmaktı.

Fransa'nın Sahrâda yaşayan kabileler üzerindeki nüfuzunu güçlendirmek ve bilhassa transit ticaret trafiğini kontrolü altına almak için yoğun çaba sarf ettiği anlaşılmaktaydı. Kuzey Afrika müstemlekelerini Kongo'daki sömürge topraklarıyla en kısa yoldan rapt etmek istediği için kurmuş olduğu Cezayir Sahra Teşkilatı aracılığıyla Haggar arazisine yöneldi. Ezgarların yaşadığı Temassinin-Câneî üzerinden Çad'a uzanan bu güzergâh, kuzeyden güneye doğru takip olunca Fransızların Sudan müstemlekelerinden Ayir ve Zinder askeri noktaları üzerinden Afrika'nın Londrası mesabesindeki Kano'ya yani Nijerya havzasına ulaşmaktaydı. Diğer yandan Fransa, Cezayir'i Kongo müstemlekeleriyle birleştirebilmek için önce güneye, sonra da Zinder üzerinden doğuya yönelmek ve Çad Gölü'nü kuzeyden dolaşarak Kânim ve Vadây yoluyla hedefine ulaşmak istiyordu. Elbette ki bu güzergâh, esasında pek uzun ve meşakkatliydi. Bu yüzden Fransa, Cezayir'den Kongo'ya doğru çizmek istediği büyük Afrika ticaretinin ana damarını en kısa yoldan geçirmek için Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Ezgar arazisini kontrolü altına almak istedi. Bu sayede Akdeniz sahilinden Kongo'ya ulaşabilmek için en kısa güzergâh olan Gabes-Temassinin-Câneî-Cibado-Kavar-Kânim yolu üzerinden bir güvenlik koridoru açabilecekti. İşte bu hat, Osmanlı Devleti'nin batı, güneybatı ve tam manasıyla güney hudutlarını yani Trablusgarp hinterlandının tamamını tazyik etmekteydi.²⁴

²⁰ Beş köyde toplam tahminen 10.000 hurma ağacı bulunmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. Kavas, "a.g.m.", s. 290.

²¹ Gast, "İmenân", *Encyclopédie Berbère*, C. XXIV, s. 3686-3694.

²² BOA, BEO, 2839/212909, 07/R/1324 (31 Mayıs 1906).

²³ BOA, Y.MTV, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907).

²⁴ Abdülkadir Câmî Bey, "Câneî meselesine dair", *Sırât-ı Müstakim*, C. V, S. 113, İstanbul 1326, s. 156.

Sırf bu yüzden Osmanlı hükümeti, kendisinin Merkezî Afrika ile olan münasebetlerinin temini ve bilhassa Fransızların burayı işgal girişimleri karşısında bölgede yaşayan Tevâriklerin kendi talepleri doğrultusunda Cânet nahiyesini muhafaza altına aldı.²⁵

Bâbîâlî'nin emirleri doğrultusunda Büyük Sahrâdaki takip edilecek politikaları hızla hayata geçiren Fizan Mutasarrıfı Mustafa Faik Paşa (1879-1885), Ezgar Tevârikleri ile İstanbul arasındaki bağı güçlendirmek ve sağlam ilişkiler tesis etmek için bu peçeli kabilelerin ikinci derecede önem verdikleri Cânet'i önce Gat'a bağlı bir nahiyeye dönüştürdü. Yerel eşraftan nüfuz sahibi dirayetli birinin 300 kuruş maaş tahsisıyla müdür, ileri gelenlerden başka birinin 150 kuruş maaşla nahie kâtipliğine atanmasına, Osmanlı sancağı ile bir Osmanlı zabitanın komutasında kırk kişilik bir müfrezinin gönderilmesine ve tamamının giderlerinin Trablusgarp gümrük rûsmâtından karşılanmasına hızla karar verildi.²⁶ Cânet nahiyesinin Ezgar Tevârik²⁷ namıyla Fizan Sancağı'na bağlı müstakil bir kazaya²⁸ dönüştürülmesiyle birlikte ise Cânet kaymakamlığına Şeyh-i Ekber Nahnûhen (ö. 1885), bütün Tevârik kabilelerinin amenukâli sıfatıyla atandı. Bu zat, vefat edene kadar Kuzey Tevâriklerinin tamamının kaymakamı olarak görevini başarıyla yürüttü.²⁹ Alınan bu kararla Sahrâda mühim bir kervan merkezi olan Cânet, Osmanlı idari taksimatına dahil edilmiş oldu. Bu noktada konulan Osmanlı askerleriyle Fransızlar tarafından ticaret yolları üzerinde vuku bulmakta olan sınır ihlallerine mani olunmak istendi.

Gat ve Gadamis üzerindeki işgal emelleri bir türlü son bulmayan Fransızlar, bu süreç zarfında bir yandan da alternatif yollar araştırmayı sürdürüyorlardı. Senegal üzerinden doğu istikametinde ilerleyerek altın madenleriyle öne çıkan Tinbüktü'ye kadar uzanan güzergâh bunlardan biriydi. Buna ek olarak Cezayir'den güneye doğru inerek Haggar topraklarından geçen yolu işler hale getirip Tinbüktü ile Akdeniz arasındaki ticareti canlandırma istiyorlardı. Her ne olursa olsun bu teşebbüslerin arkasında yatan temel saik, Sudan'a giden yolları ele geçirmektir. İşte bu yüzden Tevârikler, tarihte kuzeyden güneye yani Sahrâ içlerine doğru inerek hâkimiyet sahalarını genişletmek isteyen Fransızlarla savaşmak zorunda kaldılar.³⁰

²⁵ Bilindiği üzere Sahrâ kabileleri arasında çıkan çatışmalar, her vakit görüleceği üzere adiyattandır. Nitekim Ezgarlar ile Haggarlar arasında var olan nifaktan dolayı patlak veren yedi yıl savaşları da bu cümledendi ve Ezgarların mağlubiyetiyle son bulmuştu. Bununla yetinmeyen Haggarlar, 700 kişilik hecin-süvar birlikleriyle Ezgarların son sığınağı Gat'a gelerek şehrin surları dibinde Ezgarları ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu olayla birlikte her iki kabile arasında akacak kanın giderek artacağından korkan Şeyh Nahnûhen, Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak himaye talep etmiştir. Bu olay üzerine Ezgar Tevârikleri, Osmanlı tabiiyetine girerken her iki kabile arasındaki süregelen savaşlar son bulmuştur. Abdülkadir Câmî Bey, "Cânet meselesine dair", s. 154-155.

²⁶ BOA, *İHUS*, 1324/85 (101), 101-22/M/1324 (18 Mart 1906), 1324-596 (535), 106-23 Ca 1324 (15 Temmuz 1906); *Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp (1322/1906)*, Matbaa-i Vilâyet, s. 762.

²⁷ Ali Sâib'e göre Fizan Sancağı'nın batı kısmında ve on beş günlük mesafede yer alan Ezgar-Tevârik kazasında oturanların nüfusu yaklaşık yirmi bin civarındaydı. Kuzey Tevârikleri'nden Ezgarların yaşadığı bu kazanın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısıyla ilgili bkz. Ali Sâib, *Coğrafyâ-yi Mufassâl: Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, Ebuzziyâ Matbaası, Kostantiniyye 1304, s. 599-600.

²⁸ Osmanlı Devlet Salnâmesi'nde ve Ali Rıza Efendi'nin nüfus raporunda *Tevârik ve Haggar* şeklinde iki nahieye zikredilmekle birlikte bu idari taksimatta Fizan Sancağı'na bağlı Gat kazası her iki nahiyeyi de kapsamaktadır. Haggar Tevâriklerinin yaşadığı bölgede doğrudan bir kazanın teşkil edilerek herhangi bir kaymakamın tayin edildiği noktada ise herhangi bir resmi kayıt bulunmaması da bu bilgiyi teyit etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kolağası Ali Mirliva Ahmed Nuri, *Afrikâ-yi Osmâni'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fiza'na Dair Malumat*, s. 35, 41, 43.

²⁹ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, a.g.e., s. 165-166, Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrâda Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1970, s. 57 (Enrico de Leone, *La Colonizzazione dell' Africa del Nord*, Pavoda, II, s. 308; BOA, H.A. 523, Fizan Hudut Mesâilinden naklen.)

³⁰ Muhammed Saïd el-Gaşşât, *et-Tavârik: Arabûs-Sahrâi'l-Kübrâ*, 5. Baskı, ed- Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008, s. 20.

Ayrıca Trablusgarp, Cezayir, Nijer ve Çad sarmalında kalan bölgeyi İngiltere ve Fransa 1890, 1898 ve 1899'da imzaladıkları üç anlaşmayla aralarında paylaştılar. Osmanlı Devleti'nin toprakları, Tassili ve Tümmo sıradıklarının kuzeyine kadar Fizan vahası ile sınırlandırıldı. Sahra bölgesinden Osmanlıları atmaya yönelik bu ittifak anlaşmalarına ise Osmanlı Devleti'nin tavrı sert oldu³¹ ve kuzeyden güneye kadar Sahra kabilelerini Senüsiler üzerinden kademeli olarak örgütleyerek, mücadelecî bir politika izlemeye başladı.

Fransızlar tarafından vilayetin batı ve güney sınırlarının devamlı surette ihlal edilmesi karşısında Bâbü'lî'nin gösterdiği olanca gayreti ve izlediği siyaseti, Trablusgarp Kumandanı ve Vali Vekili Recep Paşa yeterli görmüyordu. Halbuki İstanbul, aralıksız devam eden Büyük Sahra'daki Fransız işgalleri karşısındaki tepkisini uluslararası konjonktürün el vermemesi sonucu net olarak ifade edememekteydi.³² Buna rağmen etkisini giderek hissettirmeye başlayan İtalyan baskısı yanında Fransızların Trablusgarp hinterlandı sınırları içerisinde yer alan Gat'a doğru sokulmaları üzerine Müşir Recep Paşa, Seraskerliğe çektiği 27 Temmuz 1902 tarihli şifreli telgrafla bölge siyasetine yön verebilmek için neler yapılması gerektiğiyle ilgili üst makamlarını uyardı.³³ Hususiyetle yerel unsurlardan istifade edilerek teşkil edilecek olan heyecanlı birlikler vasıtasıyla düşman taarruzunun engellenebileceği, siyasi hinterlandın verdiği salâhiyetten istifade edilerek daha kuvvetli birliklerin tertibinin gerekliliği ve bölgede görevlendirilecek memurların yerel lisana aşına olmalarına dikkat edilmesi gibi birtakım tavsiyeler sonrasında Halifelîğin bölgedeki etkisinin artırılması gayesiyle Padişah adına aşiretler arasında dolaşmak üzere doğu ve batı bölgelerine gönderilecek görevlilerle ciddi hizmetlerin ifa edilebileceği noktasında İstanbul'u haberdar etti.³⁴ Ancak bu uyarılar doğrultusunda Serasker Rıza Paşa'nın Erkân-ı Harp Dairesi'ne gönderdiği yazılardan kendisine cevap verilmediği, hatta alınan karar ve verilen emirlerin ivedilikle işleme kon(a) madığı anlaşılmaktadır.³⁵

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Trablusgarp hinterlandı arazisinde yoğunlaşan işgalleri etkisiz hale getirmek maksadıyla başvurulacak tedbirler noktasında İstanbul merkez ile Trablusgarp arasındaki yazışmalar devam ediyordu. Ancak boş durmayan Fransa, Batı ve Merkezi Afrika politikalarının bir gereği olarak Şari ve Çad'ın ötesi, Vadây toprakları ile Şeyh Senüsü'nin nüfuzu altındaki bölgeleri kontrol altına almanın planlarını yapıyordu. Zira bu bölgeler, Afrika'nın batısı ile orta kısımlarının kalbi mesabesindeydi ve Şari'nin doğusu, Yukarı Ubangi'nin kuzeybatısı ve Bahrü'l-Gazel'in batısı ile Vadây'ı kapsamaktaydı.³⁶ Bu süreci hızlandırmak isteyen Fransa, Cânet'teki Ezgar Tevârik kollarından Kel Ulli (Villi) kabilesine boyun eğdirebilmek için Tuğurt Kumandanı Yüzbaşı Touchar komutasındaki bir misyonu görevlendirdi. Osmanlı Devleti adına maaşa bağlanarak müdür tayin edilen Şeyh Amûd ise Fransız subay tarafından yok sayılarak bölgedeki keşif, 19 Ocak 1905'te tamamlandı.³⁷ Bu misyonun başarılı olması Câmî Bey'in tabiriyle sivil kâşif dahi olsa Cânet'e girmeyi başaran Fernand Foureau ve benzerlerinin kuvvetle muhtemel Fransız sömürge idarecilerine bölgeyle ilgili aktardığı bilgilerin büyük payı vardı.

³¹ Rouard de Card, *La France et la Turquie dans le Sahara Oriental*, A. Pedone, Paris 1910, s. 24-29.

³² Ebü'l-Muzaffer Recep, *Trablus Ahvali*, Ahmed İhsan ve Şirekâsî Matbaası, İstanbul 1327, s. 90-91.

³³ BOA, Y.MTV, 230/119, 21/S/1320 (30 Mayıs 1902).

³⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 183/62-1, 21/R/1320 (28 Temmuz 1902).

³⁵ BOA, Y.PRK.ASK, 183/62-2, 21/R/1320 (28 Temmuz 1902).

³⁶ Lieutenant Paulhiac, *Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg*, Librairie Plon, Paris 1905, s. 2.

³⁷ Gast, "Ajjer, Azger, Adjer", *Encyclopédie Berbère*, C. III, s. 388-396.

Zira Touchard, kırk gün konakladığını iddia ettiği bu bölgede herhangi bir Osmanlı varlığının olmadığını ve işgal için uygun bir zeminin olduğunu ilgili birimlerine haber vermişti. Ezgarların Gat'tan sonra en önemli hayat sahalarından biri olan Cânet, yaklaşık yirmi beş sene Osmanlı idaresinde kaldıktan sonra güneyden kuzeye doğru ilerleyen Fransız işgali tehlikesiyle yüz yüze geldi. Ancak bölgeye gelen bu Fransız subayının tavır ve davranışlarından rahatsızlık duyan nahiye halkı ve Tevârik ileri gelenleri, Fransızları bu bölgede istemediklerini, şayet burada daha fazla kalacak olurlarsa Osmanlı Devleti'nin topraklarına tecavüz etmiş birisi gibi muamele göreceği tarafına bildirilince, mecburen beraberindeki müfrezeyle birlikte bölgeyi terk etmek zorunda kaldı.³⁸ Zaten bu Fransız misyonunun amacı, stratejik bir konumda bulunan Ezgar Tevârikleri ile imtiyaz anlaşmaları imzalamak ve bilhassa bölgenin en önemli reisi konumundaki Cânet hâkimi Şeyh Amûd'u kendilerine itaat ettirmekti. Touchard'ın yazdığı mahremâne rapordan da anlaşılacağı üzere; Cânet'in alınması nihai bir amaç değil Kavar'ın merkezi Bilma'nın ele geçirilmesi için burasının bir araç görevi üstlenmesiydi.³⁹ Diplomatik krize sebebiyet veren tüm bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, 1905'te Cânet'i resmen kendi toprağı ilan etti.

Cânet Meselesi'nin Uluslararası Bir Sorun Haline Dönüşmesi

Fransa, Bilma'ya yerleşerek Cânet-Temassinin ve Vargla üzerinden Sudan ticaret yolunu Tunus veya Cezayir'e çevirmeyi planlıyordu. Bu takdirde Tevârikler için büyük önem taşıyan Gat ve Gadamis ile bunların mülhakâtı bütün önemini yitirecekti. Fransızların bu hamlesini boşa çıkarmak amacıyla Gat Kaymakamlığı vazifesini ifa etmek ve Cânet'te önceden tesis edilen müdüriyetin ihyasını temin maksadıyla Kolağası Abdülkadir Câmî Bey, 1906 Temmuzunda Trablusgarp Valisi Recep Paşa tarafından görevlendirildi. Uluslararası dengeler açısından siyasi ortam ve konjonktür müsaitti. Fransa'nın Afrika'daki işgal politikalarının yılmaz savunucularından Théophile Delcassé, Alman baskıları sonucu dışişleri bakanlığı görevinden el çektilmişti. En önemlisi ise Fransa, aynı tarihlerde Fas buhranı ile uğraştığı için bu rekabette safını belirleme noktasında kararsızdı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği heyet hazırlıklarını aşikâr bir surette yapınca Fransa, durumdan haberdar oldu ve diplomatik baskıya başladı. Nitekim geçmişte Rusya ile bir askeri ittifak antlaşması (1894) da yapmış bulunan Fransa, bu müttefik unsuru uluslararası sistemde Bâbîâlî'ye karşı bir siyasi baskı aracı olarak kullandı. Çok geçmeden bu baskıların meyvesini aldı ve Gat'a 150 km mesafedeki Cânet'in her iki tarafça işgal edilmemesi ve bu bölgede statükonun korunması karara bağlandı. İşte bugünden itibaren uluslararası bir sorun olarak Cânet meselesi de ortaya çıktı. Ancak bu durumun yerel otoriteler tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim tüm baskılara rağmen Câmî Bey'in, kendisine verilen bu görevi, 1906 kışında muzafferiyetle sonlandırdığı görülmekteydi.

Bu gelişmeleri yakından takip eden Fransa, boş durmayıp bir yandan Merkezî Afrika'nın en önemli tuz yataklarından Bilma'yı 16 Temmuz 1906'da işgal ederken⁴⁰, diğer yandan Temassininde Fort Flatters adıyla bir blokhavz⁴¹ inşa etti.

³⁸ Abdülkadir Câmî Bey, "Cânet meselesine dair", s. 155.

³⁹ BOA, Y.MTV, 295/46, 12/M/1325 (25 Şubat 1907); Gast, "Djanet-L'Histoire récente", *Encyclopédie Berbère*, C. XVI, s. 2384-2390.

⁴⁰ Pierre Gentil, *Confins Libyens, Lac Tchad, Fleuve Niger*, Charles-Lavauzelle, Paris 1946, s. 75.

⁴¹ Avrupalı müstevlilerin Afrika topraklarını işgal sürecinde mahalli unsurlar tarafından gelecek saldırıları durdurmak amacıyla yaptıkları küçük istihkâm yapıları, bir nevi beton tabyalara verilen addır.

10 Temmuz İnkılabı'ndan⁴² istifadeyle bu mevki üzerinde hak iddia ederek önce Kavar'ı; ardından bir binbaşı, bir yüzbaşı, iki teğmen ve bir topçu subayı refakatindeki iki yüz kişilik hecin süvari jandarması ve bir topla birlikte Temassinini işgal etti. Boş durmaksızın Cânet üzerinde aynı emellerle planlar yapmaya başladı ve ikinci blokHAVZI Lizi vadisinde inşa etti.⁴³ Bu adımlar karşısında elbette ki Osmanlı makamları da boş durmadı. Câmî Bey, Cânet ve Tevârik işine memur iken, Fransızlara karşı izlediği başarılı siyaset nedeniyle 30 Mayıs 1907'de Trablusgarp Vilâyeti dahilindeki Gat kazası kaymakamlığına tayin olundu⁴⁴ ve Tevârik kabilelerinin ileri gelenlerine onların Türk vatandaşı olduğunu gösterir çok sayıda nüfus tezkiresi dağıttı. Murzuk ile buraya on beş günlük mesafede bulunan Gat arasında deve ile posta görevini de bu kabilelere verdi.⁴⁵

Câmî Bey, Gat kazası kaymakamlığı yaptığı sırada Sudan'a gidip gelmekte olan tüccar kafilerinden 170.000 kuruşu aşkın muhafaza vergisi topladı⁴⁶ ve hazineye ait bu vergileri silsileli bir şekilde kaza, liva ve vilâyet muhasebe-maliye kalemlerine kaydettirerek, doğrudan doğruya Kaza Mal Müdürlüğü'nün kontrolüne devretti ve belediyenin tasarrufuna bıraktı.⁴⁷ Ayrıca Ezgar Tevârik Sultanı Şeyh Amûd, Tevâriklerin diğer ileri gelenlerinden Vrağın ve Mingasatin reisleri İngadâzen ağ Abakada ve Bû Fenâyet'i Osmanlı idaresine sadakatle bağlayarak görevini başarıyla sürdürdü.⁴⁸ İlerleyen süreçte kabilelerin muhafızı sıfatıyla Bû Fenâyet istihdam olundu ve bu vazifesine mukabil kabilelerin rüsûmundan aylık 200 kuruş maaş bağlandı. Sonradan bu rüsûmun lağvıyla kesilen maaşının, Tehnika Müdürü sıfatıyla Hazine'den verilmesine müsaade buyruldu.⁴⁹ Bilhassa Şeyh Amûd'un oğulları Şeyh Muhtar ve Şeyh Uh b. Ahlahim bu ittifaka büyük katkı sağladılar ve Osmanlı himayesinden çıkmadıkları gibi diğer kabile reisleriyle birlikte Fransızlara karşı hem batıda hem de kuzeyde mücadelelerini sürdürdüler.⁵⁰

⁴² İkinci Meşrutiyet, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908).

⁴³ BOA, *DH.SYS*, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911).

⁴⁴ Sami Bey, "Afrika Müslümanlarından Tevârik kabilesi", *İttihâd-ı İslâm*, nu. 1, 4 Kânunuevvel 1324 (17 Aralık 1908), s. 6-7; Olcay Özkaya Duman, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Parlamento Yaşamında Muhalif Bir Mebus "Cami Baykut", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 2015, S. 13, s. 401, EK. 3 [*Dişleri Bakanlığı Arşivi*, M.371/184.13.8.30, s. 2].

⁴⁵ Lt. G. Gardel, *Les Touareg Ajer*, Éditions Baconnier, Alger 1961, s. 242. Cânet civarında sâkin bazı Tevârik kabilelerinin, öteden beri livaya tâbi olduklarını ve hatta kendilerine beş Osmanlı nüfus tezkiresi verildiğini savunarak, topraklarına Fransızlar tarafından yapılan saldırılar karşısında Osmanlı himayesini talep etmeleri de bu bilgiyi teyit etmektedir. BOA, *DH.ŞFR*, 663/37, 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910).

⁴⁶ Câmî Bey, ticâret kabilelerinden malları (deve yükü) başına, yaygın olarak kullanılan mahalli para cinsinden 3 adet sim-i bahri tahsil ettiğini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. "Abdülkâdir Câmî Bey'in topladığı bu paraları nerelere harcandığının ibraz edilmediğine dair Meclis Riyâset-i Celilesine hitâben yazılan şikâyet dilekçesi", *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi*, 27 Mayıs 1322 (9 Haziran 1906).

⁴⁷ "Câmî Bey'in kendisine isnat edilen zimmete geçirme iddiaları hakkında Fizan Mebûsu Münthâbı unvanı ve kendi imzasıyla gönderdiği cevabı savunma dilekçesi", *TBMM Arşivi*, 6 Haziran 1325 (19 Haziran 1909). Hums Mebusu Mustafa Efendi'nin takririne karşı Câmî Bey'in müdafaasının tam metni için ayrıca bkz. Koloğlu, *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar*, Boyut Kitapları, İstanbul 2003, s. 64-65.

⁴⁸ BOA, *İ.DH*, 12/M/1324 (8 Mart 1906). 1908'de Ga'a kaymakam tayin edilen, Osmanlı askerî memuru (1. Tabur, Mülâzım-ı Evvel) Abdülkadir Câmî Bey, aynı yıl içerisinde Süvari Yüzbaşı iken Fizan mebusu seçilince İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır. *Salnâme-i Askerî (1908)*, Matbaa-i Askeriyye, Dersaadet Sene-i Mâliye 1324 (1908), s. 767. Aradan geçen yaklaşık dört yılın ardından müddet-i kânûniyeyi ikmâl eylediğinden bahisle istifasının kabulüyle sınıf-ı ihtiyât kadrosuna nakledilmiştir. BOA, *İ.HR*, 11/111, 11/M/1330 (1 Ocak 1912).

⁴⁹ BOA, *DH.SYS*, 1/3, 21/Ş/1329 (15 Ekim 1911).

⁵⁰ Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *a.g.e.*, s. 167.

Buna mukabil izlediği bölgesel siyasetten kademeli olarak başarı elde ettiğinin farkında olan Fransa, bilhassa Osmanlı tabiiyeti altındaki Tevâriklerin boş durmadıklarını ve kontrollerine geçen yerli kabilelerin kervanlarını basarak ticaret mallarını gasp ettiklerini iddia etmeye başladı. Bunları geri almak bahanesiyle Ezgar Tevârikleri'nin merkezi Cânet'e gelen Tidikelt Kumandanı Yüzbaşı Niéger, 18 Temmuz 1909'da burayı işgale yeltenince, Sultan Amûd Fransızlarla büyük bir mücadeleye girişti. Zaten Ezgar ileri gelenleri ile asil soylu kabilelerin reisleri vahayı terk etmişti. Bu yüzden Fransızların herhangi bir anlaşma metnini imzalamaya zorlayacakları ve idari konumda muhatap alacakları hiç kimse yoktu. Fransızlar, gönderde dalgalanan Türk bayrağını indirdiler, fakat vahayı terk etmeleri üzerinden çok geçmemişti ki bayrak eski yerinde dalgalanmaya tekrardan başlamıştı. Kuvvetle muhtemel badiyelere sığınan kabile reisleri, Osmanlı mercilerine derhal haber vermiş olacak ki; Teğmen Ammar Mikdat yirmi kişilik bir müfrezeyle hızlı bir sûrette Cânet'e intikal ederek burada Osmanlı hâkimiyetini tekrardan ihya etti.⁵¹ Ancak temin edilen bu durum, 1910 yılının ortalarına doğru Fransız notalarına verilen cevaplardan da anlaşıldığı üzere Osmanlı askeri müfrezesinin burayı boşaltmasıyla sonuçlandı.

3 Mayıs 1911 tarihli ve 83 numaralı tahrirat ile beraberindeki diğer resmi yazışmalarla sabit olduğu üzere Cânet, Osmanlı idari taksimatında yer alan bir nahiyeydi.⁵² Tevâriklerin bütün muameleleri Gat, Gadamis ve Trablusgarp ile devam etmekteydi. Şayet Cânet'e yeterli sayıda bir müfreze gönderilebilseydi, Fransızlar bu kadar güçlü bir direnç gösteremeyebilirdi. Maalesef yerel halkın ve ileri gelenlerin daimi taleplerine rağmen buranın hiçbir noktasına kuvvet sevk edilemedi. Fransızlar, Osmanlı Hükümeti ile arasında imzalanacak herhangi bir antlaşmaya gerek duymaksızın hızla bu bölgenin işgali için askeri teşebbüslerde bulundu. Fransa'nın Trablusgarp Konsolosunun Gat ve Fizan Sancağı ile Cânet ve havalisine yaklaşmama teminatına rağmen güneye doğru hızla sarmaya başladı.⁵³ Ayrıca kendisine muhalif olan kabilelerin güçlerini kırmak için güdümündeki yerel hâkimlerin desteğine de başvurdu. Bunlardan en önemlisi, Fransızların boyunduruğuna girmeyi kabul eden Haggarlara mensup Musa ağ Amastan idi⁵⁴. Bu durumun farkında olan Arap ve Ezgar Tevârik kabileleri, Fransızlara ve yerel müttfiklerine karşı taarruza geçti. Buna rağmen Fransızlar, saflarında yer alan ateşli silahlarla donatılmış 440 Senegalli Nişancı'nın ve müttfiklerinin de desteğiyle muhalif Tevârik kabilelerini yenilgiye uğrattılar. Akabinde sadakat/ihanet tutumlarına göre Arap ve Tevârik kabilelerini sınıflandırarak aralarındaki ayrılık ateşini körüklediler. Bilhassa Ezgarların nüfus ve hayvanlarını kaydetmeye başladılar. Tevâriklerin dinlerini değiştirmeleri ve kabilevi kültürel mirasının yok edilmesi için büyük uğraşlar içerisine girdiler.

⁵¹ BOA, BEO, 3746/280943, 28/R/1328 (4 Mayıs 1910); Gardel, *Les Touareg Ajjer*, s. 245.

⁵² BOA, A.MTZ.TG, 15 Mayıs 1329 (28 Mayıs 1913), s. 1-80 (Fizan Mutasarrıflığı'nın Gat ve Güney hudutları hakkında çeşitli malumatları bildiren raporu)

⁵³ BOA, BEO, *Vilayet Giden-Trablusgarp*, Defter nu. 362, 220641/61, s. 41, 29 Teşrinievvel 1322 (11 Kasım 1906).

⁵⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 202/59,16 Kanûnievvel 1326 (29 Aralık 1910).

Cânet nahiyesine 27 Kasım 1911'de giren Fransızlar, Senûsi zaviyesini askeri üsse çevirmekle işe başladılar. Çevresindeki üç köyün reisleri ve ileri gelen eşrafı, Fransızların bölgedeki varlığını kabullendiler. Sultan Amûd, kendi emlakine Fransızların el koymasının ardından ailesiyle birlikte Murzuk'a hicret ettiyse de Cânet'e yeniden sahip olabilmek için saldırılarına devam etti. Geçici süreliğine de olsa 1916'da burayı geri almayı başarsa da Fransızlar bir daha geri bırakmamak üzere 28 Ekim 1918'de buraya yerleştiler. Bu tarihten itibaren bölgede sömürgecilik dönemi başladı. Ezgar Tevâriklerinin hâkimiyet ve nüfuz alanları üç kısma taksim edilerek Cezayir, Nijer ve Libya arasında ayrı ayrı idarelere verildiler.⁵⁵

Sonuç

Fransa'nın Büyük Sahrâdaki nüfuz politikalarında üç aşamalı bir siyaset güttüğü anlaşılmaktadır. İlk aşamada İngiliz Kanosu'na karşı Fransız Zinderi'ni ihya ederek bölgede yeni bir güç dengesi kurmayı hedefledi. Ancak bu teşebbüsünde başarılı olamadı. İkincisinde Tunusluları Trablus tüccarıyla rekabet ettirmek ve bu suretle Tunus ile Nijerya arasında düzenli bir etkileşim tesis etmek istedi, bunda da mağlup oldu. Zira Tunuslular, bu zahmetli ve meşakkatli çöl yolculuklarını göze alamadılar. Son aşamada ise Sahra ahalisinden Tuâtlıları Kano'ya gitmeye teşvik etti. Hatta bu konuda büyük sermayeleri tâcirlerin önlerine serse de uzun soluklu bir netice elde edemedi. Sadece Trablus ve Gadamisliler Sahra ticaretinin bütün külfetine katlanarak yegâne ticaret unsuru olarak bölgede varlık göstermeyi başardılar. Ancak Fransızlar, Cânet'i işgal ettikten sonra Ayir'den Tunus'un Gabes limanına ulaşan ticaret güzergâhını belirli menzillerle tanzim etmeye muvaffak oldular ve bölge tüccarına burayı kullanmaları durumunda her türlü rûsûm kolaylığını göstererek, Osmanlı'nın Trablusgarp hinterlandı içerisinde yer alan ve Sahra transit ticareti için önemi haiz stratejik menzil noktalarını devre dışı bırakarak etkisiz kılmayı başardılar. Bilâdüssudan'a kadar uzanan Trablusgarp merkezli bu ticaretin yok edilmesi ve dünya kamuoyunda oluşturdukları menfi Tevârik algısı sonrasında en ağır bedelleri ise her zamanki gibi yerel halk ödedi.

Harita: BOA, *HRT.h*, Nu: 648-3, 29/Z/1327 (11 Ocak 1910).

[Bu harita, Merzûk başlığı altında Fizan topraklarından geçen ticaret güzergâhlarını ve Kuzey Tevârikleri'nden Ezgarların alt kollarına ait otlak ve meralar ile nüfuz bölgelerini göstermektedir.]

⁵⁵ Gast, "Ajjer, Azger, Adjer", s. 388-396; Gast, "Djanet-L'Histoire récente", s. 2384-2390.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi

İlgili arşiv vesikalarının künyeleri metin içerisinde yer almaktadır.

Salnâmeler

Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp, Matbaa-i Vilâyet, 1322 (1906).

Salnâme-i Askerî (1908), Matbaa-i Askeriyye, Dersaadet Sene-i Mâliye 1324 (1908).

Yazma ve Araştırma Eserler, Makaleler, Tezler, Süreli Yayınlar, Ansiklopedi Maddeleri

Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrâda Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1970.

Abdülkadir Câmi Bey, *Trablusgarbdan Sahrâ-yı Kebîre Doğru*, Nişan Babikyan Matbaası, Dersaadet 1326.

_____, “Cânet meselesine dair”, *Sırât-ı Müstakim*, C. V, S. 113, İstanbul 1326, s. 153-157.

Ahmet Kavas, “Büyük Sahrâda Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasbetleri”,

Osmanlı-Afrika İlişkileri, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 263-302.

Ali Sâib, *Coğrafya-yı Mufassâl: Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, Ebuzyiyâ Matbaası, Kostantiniyye 1304.

Anonim, *el-Hulelü'l-Mevşiyye fî Ahbâri'l-Merrâkuşiyye*, thk. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zemâme, Dârü'r-Reşâdi'l-Hadise, Dârülbeydâ 1979.

Bruce S. Hall, *A History of Race in Muslim West Africa, 1600-1960*, African Studies: 115, Cambridge University Press, New York 2011.

C. H. Pellat, “Ahaggar”, *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 254-255.

Cengiz Orhonlu, “Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1969, S. 23, s. 111-130.

Ebü'l-Muzaffer Recep, *Trablus Ahvali*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1327.

Edmond Bernus, “Montagnes touarègues: Entre Maghreb et Soudan: le ‘fuseau touareg’”, *Montagnes du Sahara: revue de géographie alpine*, nu. 1, 1991, s. 117-130.

G. Yver - R. Capot-Rey, “Ayir”, *The Encyclopaedia of Islam*, C. I, H. A. R. Gibb vd. (Eds.), E. J. Brill, Leiden 1986, s. 307.

Henri Duveyrier, *Exploration du Sahara - Les Touaregs du Nord*, Challamel Ainé, Paris 1864.

Henri Lhote, *Les Touareg du Hoggar*, Payot, Paris 1955.

Jacques Hureiki, *Essai sur les origines des Touaregs*, Éditions Karthala, Paris 2003.

James Willard, *es-Sahrâü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Fercânî, Trablusgarp t.y.

Jean Pommerol, *Among the Women of The Sahara*, çev. N. D'Anvers, Hurst and Blackett, London 1900.

Jeremy Keenan, "Ethnicity, regionalism and political stability in Algeria's Grand Sud", *The Journal of North African Studies (JNAS)*, C. 8, S. 3-4, 2003, s. 67-96.

Kolağası Ali - Mirliva Ahmed Nuri, *Afrikâ-yi Osmanîden Trablusgarb ve Bingazi ve Fizanâ Dair Malumat*, İÜTY: 5002, İstanbul 1301.

Lieutenant Paulhiac, *Promenades Lointaines Sahara, Niger, Tombouctou, Touareg*, Librairie Plon, Paris 1905.

Lt. G. Gardel, *Les Touareg Ajjer*, Éditions Baconnier, Alger 1961.

Marceau Gast, "The History of Sovereignty Among the Kel Ahaggar", *The Nomadic Alternative*, ed. Wolfgang Weissleder, Mouton Publishers, Cambridge 1978, s. 201-214.

_____, "Ajjer, Azger, Adjer", *Encyclopédie Berbère*, C. III, s. 388-396.

_____, "Djanet-L'Histoire récente", *Encyclopédie Berbère*, C. XVI, s. 2384-2390.

_____, "Imenân", *Encyclopédie Berbère*, C. XXIV, s. 3686-3694.

Mehmed Nuri - Mahmud Naci, *Trablusgarb*, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1330.

Muhammed Saïd el-Gaşşât, *et-Tavârik: Arabu's-Sahrâ'i'l-Kübrâ*, 5. Baskı, ed- Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2008.

Muhammed Tandoğan, "Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevârikler ve Stratejik Konumları", *Basılmamış Doktora Tezi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Mustafa Hoca, *Târîhu Fizân*, thk. Hubeyb Vidâa el-Hısnâvî, el-Cemâhiriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Libiyetü'l-Şa'biyyetü'l-İştirâkiyye, Trablus 1979.

Nora Lafi, "Ghadames Cite-Oasis Entre Empire Ottoman et Colonisation", *La Libia tra Mediterraneo e mondo Islamico*, yay. haz. Ederico Cresti, Giuffrè Editore, Milano 2006, s. 55-69.

Olcay Özkaya Duman, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Parlamento Yaşamında Muhalif Bir Mebus "Cami Baykut"", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 2015, S. 13, s. 381-406.

Orhan Koloğlu, *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar*, Boyut Kitapları, İstanbul 2003.

Pierre Gentil, *Confins Libyens, Lac Tchad, Fleuve Niger*, Charles-Lavauzelle, Paris 1946.

Rouard de Card, *La France et la Turquie dans le Sahara Oriental*, A. Pedone, Paris 1910.

Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yi Kebîri'nde Seyahat*, Âlem Matbaası, İstanbul 1314.

Sami Çölgeçen, *Sahra-yı Kebîri'ni Nasıl Geçtim?*, Yay. haz. Ömer Hakan Özalp, Ark Kitapları: 72, Özgü Yayınları, İstanbul 2013.

_____, "Afrika Müslümanlarından Tevârik kabilesi", *İttihâd-ı İslâm*, nu. 1, 4 Kânunuevvel 1324 (17 Aralık 1908), s. 6-7.

Souleymane Diallo, "Pastoral Nomadic Tuareg in Transition: the Case of Iğoreine Tuareg in Echagh, Northern Mali", *Thesis of Master of Philosophy in Visual Culture Studies*, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø, Norway 2008.